

Prof. Grażyna Korpala
ul. Sądowa 1/103
31 - 542 Kraków
emeritus

Recenzja dzieła habilitacyjnego dr Mirosława Wachowiaka oraz ocena osiągnięć dydaktycznych i naukowo-artystycznych , sporządzona w trybie przewodu habilitacyjnego

Pismem Dziekana Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu z dnia 30 kwietnia 2018 roku przekazano mi decyzję Centralnej Komisji ds. Stopni i Tytułów dotyczącą powołania w skład komisji habilitacyjnej z funkcją recenzenta w postępowaniu habilitacyjnym w dziedzinie sztuk plastycznych, w dyscyplinie konserwacja i restauracja dzieł sztuki dr Mirosława Wachowiaka. Dostarczone materiały składały się z wniosku Habilitanta o wszczęcie przewodu habilitacyjnego, dokumentacji dorobku artystycznego i naukowego, oraz informacji o osiągnięciach dydaktycznych, naukowo artystycznej i autoreferatu w języku polskim i angielskim, rozprawy habilitacyjnej oraz dokumentacji dzieła artystycznego, a także katalogu wystawy. Powyższą dokumentację przedstawiono w wersji papierowej i elektronicznej.

Ocena dorobku dydaktycznego i artystyczno-naukowego na podstawie przedstawionych materiałów

Dane osobowe i działalność dydaktyczna

Dr Mirosław Wachowiak w 2004 roku uzyskał dyplom magistra sztuki , specjalności konserwacja malarstwa i rzeźby polichromowanej w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu na Wydziale Sztuk Pięknych. Pracę magisterską poświęconą pt. *Zachowane, dwustronnie malowane skrzydła ołtarza Helskiego, datowane ok. 1500 r.- materiał i technika* wykonał pod kierunkiem dr hab. Justyny Olszewskiej Świetlik . W 2008 roku uzyskał stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie nauk o sztuce, broniąc rozprawy doktorskiej pt. *Malarstwo olejne Józefa Pankiewicza- materiał i technika* Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu . Promotorem pracy doktorskiej był prof. zw. dr hab. D. Markowski. Pan Wachowiak od 2012 roku był zatrudniony na etacie asystenta , a od 2015 roku jest na etacie adiunkta w Zakładzie Konserwacji i Restauracji Sztuki Nowoczesnej UMK na Wydziale Sztuk Pięknych. Od 2016 roku pełni funkcję prodziekana ds. Kształcenia i organizacji Studiów Wydziału Sztuk Pięknych UMK. Od 2011 roku w ramach zleceń , a od 2012 jako asystent prowadził zajęcia praktyczne i teoretyczne w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa na UMK. W ramach zajęć współprowadził 17 dyplomów dotyczące sztuki XX wieku, oraz dwie prace magisterskie. Zajęcia dla V i IV roku oraz seminaria dyplomowe z zakresu sztuki nowoczesnej i współczesnej dla V roku prowadzi pod kierunkiem prof. dr hab. Dariusza Markowskiego wraz z Sławomirem Kamińskim w ramach specjalności Konserwacja Malarstwa Sztalugowego Zakładu Konserwacji i Restauracji Sztuki Nowoczesnej w ramach specjalności Konserwacji Malarstwa i Rzeźby. Praca pod kierunkiem prof. Dariusza Markowskiego zajmującego się sztuką współczesną oraz dra Sławomira Kamińskiego, otworzyła drogę do praktyki i współpracy z toruńskim CSW Centrum Sztuki Współczesnej. Ta współpraca pozwoliła Mu w ramach zajęć, na konserwację wybranych

ciekawych dzieł przedstawicieli sztuki nowoczesnej oraz prezentacje studentom przygotowań czy demontażu wystaw artystów reprezentujących sztukę współczesną. Zdobyte doświadczenia przekazuje w trakcie wykładów prowadzonych dla studentów ochrony dóbr kultury (specjalność muzealnictwo). Prowadzi wykłady dla studentów Erasmusa oraz zajęcia w języku angielskim, a także zajęcia i seminaria dla studentów V roku studentów specjalności Konserwacja Skóry i Papieru. Wykłady gościnne prowadzi również w innych uczelniach i jednostkach muzealnych. Jak wspomina Habilitant w autoreferacie, zdobytą wiedzę dotyczącą badania i konserwacji rozlicznych rodzajów materii wykorzystywanych przez współczesnych artystów do tworzenia swoich dzieł stara się przekazać studentom. Nie znając bezpośrednio dydaktycznej działalności pana Mirosława Wachowiaka trudno mi podjąć jej ocenę. Uważam, że w postępowaniach habilitacyjnych należy kłaść nacisk na sprawdzenie i ocenę kompetencji dydaktycznych w tym przypadku mam prawo sądzić, że Habilitant jest do tej roli dobrze przygotowany. Musimy mieć na uwadze, że procedury habilitacyjne to nie tylko przyznanie uprawnienia do twórczości artystyczno-naukowej lecz także prawo do nauczania konserwacji i restauracji dzieł sztuki, przekazywania wiedzy w szerokim tego słowa znaczeniu. Analizując dostarczone materiały mam jednak podstawę sądzić, że Habilitant spełnia te wymogi.

W przesłanej dokumentacji jest wyraźnie zaznaczone stałe doskonalenie praktyk konserwatorskich, a zwłaszcza badań nad materią dzieła i ich przekazem. Przykładowo realizowane przez dr Wachowiaka badania i odbyte szkolenia w zakresie spektrometrii XRF w ramach projektu *Pigmenty nowe XIX wieku*, przyczyniły się do zakupu spektrometru. W ramach tych badań współpracował przy identyfikacji innych materiałów z Zakładem, Konserwacji Papieru i Skóry; składu pierwiastkowego papierów, pergaminów, atramentów, tuszy, farb, nici zwykłych i z metalowym opłotem, kurdybanów i innych skór wyprawianych glinowo lub garbnikowo oraz relikwiarzy barwionych szklami.

Wyniki swoich badań konfrontował uczestnicząc w konferencjach np. w Waszyngtonie organizowanej przez ICOM-CC, czy w warsztatach zorganizowanych przez International Institut for Conservation w Muzeum Pałacowym w Pekinie. Jako jeden z dziesięciu uczestniczył w wykładach i ćwiczeniach prowadzonych przez ekspertów IIC oraz Getty Conservation Institute, poświęconych nieinwazyjnym analizom, stosowanym w badaniach obiektów zabytkowych. Brał również udział w warsztatach prowadzonych przez Doerner Institut powiązanych z konferencją poświęconą zagadnieniom sztuki nowoczesnej i współczesnej techniki temperowej, czy też ponownie uczestniczył w warsztatach prowadzonych przez Getty Conservation Institute, poświęconych problemom oczyszczania powierzchni pokrytych emulsjami akrylowymi. Zdobyta w warsztatach wiedzę i praktyczne umiejętności zostały wykorzystane do realizacji pracy habilitacyjnej. Podsumowując, po uzyskaniu doktoratu, brał udział w 6 warsztatach naukowych, wygłosił 12 referatów na międzynarodowych i krajowych konferencjach tematycznych, prezentował 9-krotnie postery oraz uczestniczył w 2 konferencjach (Waszyngton, Oxford). Wykonał również 4 ekspertyzy i inne opracowania, a także brał udział w zespołach eksperckich i konkursach. Dokładne dane osiągnięć z krótką informacją o wykonanych zabiegach znajdują się w starannie przygotowanej dokumentacji. Należy jeszcze raz podkreślić że swoje dokonania upublicznia w artykułach monografiach, wydaniach książkowych czy posterach.

Nie znając bezpośrednio dydaktycznej działalności pana Mirosława Wachowiaka trudno mi podjąć ich ocenę. W postępowaniach habilitacyjnych należy kłaść nacisk na sprawdzenie i ocenę kompetencji dydaktycznych. Procedury habilitacyjne to nie tylko przyznanie uprawnienia do twórczości artystyczno-naukowej lecz także prawo do nauczania konserwacji i restauracji dzieł sztuki, przekazywania wiedzy w szerokim tego słowa znaczeniu. Analizując dostarczone materiały mam jednak podstawę sądzić, że Habilitant spełnia te wymogi.

Mirosław Wachowiak początkową fascynację badaniami techniki i technologii i odkrywania procesu twórczego mistrzów epok minionych przeniósł na artystów i dzieła sztuki współczesnej. Jego badania koncentrują się wokół zagadnień identyfikacji materiałów, metodyki i metodologii konserwacji. Poszerza wiedzę badawczą biorąc udział w warsztatach zorganizowanych przez znane światowe instytucje. Rozwija metodykę badań i sięga do najnowszych nieinwazyjnych metod badawczych. Przeprowadzone przez dr Wachowiaka prace konserwatorskie i dokumentacyjne po uzyskaniu doktoratu, są w większości związane z dziełami sztuki współczesnej co nie znaczy, że w cytowanych realizacjach nie znajdują się obiekty pochodzące z minionych wieków. To 108 pozycji, udokumentowanych i zrealizowanych. Ponadto miał udział w badaniach i realizacjach konserwatorskich 32 innych obrazów i dekoracji malarskich.

Opracowania dotyczące zagadnień etyki konserwatorskiej jak i praktyki konserwatorskiej, prezentował w kraju i za granicą na licznych konferencjach międzynarodowych. Ich szczegółowy wykaz jest umieszczony w przesłanej dokumentacji. Również szczegółowy wykaz publikacji został starannie opracowany wraz z podaną punktacją MNiSzW. Łączna podana wartość punktacji za publikacje 231 p. oraz 1500 za działalność artystyczną. Sumaryczny *impact factor* : 7.842 (szczegółowe dane cytowania są podane wg. kolejnych baz np. indeks Hirscha według bazy Web of Science ;2) Poza publikacjami w czasopiśmie punktowanych (10) posiada na swoim koncie inne publikacje autorskie i zbiorowe w monografiach w językach obcych (6) polskojęzycznych (4) oraz wydawnictwach muzealnych i uczelnianych (12).

Po uzyskaniu doktoratu kieruje (3) i realizuje projekty badawcze łącznie 7(NCN, Fundusze Norweskie - Działanie V , MKiDN, i in. publikuje prace badawcze i realizacyjne, opracowuje opinie i ekspertyzy . Bogatą listę publikacji wzbogacają prace realizacyjne prowadzone przy obiektach o różnorodnej skomplikowanej problematyce konserwatorskiej, materii i rodowodzie, tak historycznym, jak i współczesnym.

Jak wynika z publikowanych wypowiedzi i autoreferatu Habilitanta prace naukowe i artystyczne koncentruje obecnie w obrębie zagadnień konserwacji i restauracji sztuki współczesnej. W zakresie teoretycznym sięga do zagadnień etycznych i filozoficznych, oraz percepcji konserwatorskich zabiegów przez twórcę-artystę, współpracującego z konserwatorem dzieł sztuki w kontekście ratowania, stworzonego przez niego dzieła. Obok działań o charakterze performatywno- konceptualnym wykonuje także konserwacje dzieł sztuki o charakterze "klasycznej" konserwacji tu należy wspomnieć o dziełach Władysława Hasióra , Jana Berdyszaka , Jerzego Dudy Gracza i in.

W ramach prac organizacyjnych na rzecz uczelni należy wspomnieć o koordynowaniu lub udziale w przygotowaniu wystaw; Dyplom 2011, 2012 i 2013 w Centrum Sztuki Współczesnej w Toruniu.

Podsumowując artystyczno-naukowe dokonania dr Mirosława Wachowiaka należy podkreślić umiejętność wykorzystania wszystkich kontekstów wpływających na właściwe zrozumienie dzieł sztuki współczesnej w aspekcie procesu konserwacji, usytuowanego w świecie współczesnych wartości .

Recenzja dzieła habilitacyjnego dr Mirosława Wachowiaka

Dzieło habilitacyjne przedstawione do recenzji składa się z dokumentacji dzieła artystycznego rozprawy (wydruk komputerowy) pt. *Konserwacja i rekonstrukcja wybranych dzieł eksponowanych w Centrum Sztuki Współczesnej „ Znaki Czasu” w Toruniu na wystawach w latach 2009 – 2018 jako przykłady nietypowych ingerencji konserwatorskich w obiekty sztuki współczesnej żyjących artystów, wprowadzające nowe konteksty praktyki i etyki konserwatorskiej.* oraz wydruku pt. *Dokumentacja badawcza i fotograficzna dzieła habilitacyjnego* , a także katalogu pt. *Ingerencje konserwatorskie w dzieła artystów żyjących. Nowe konteksty praktyki i etyki konserwatorskiej.*

Na wstępie należy stwierdzić, że praca habilitacyjna spełnia wymogi formalne. Dzieło habilitacyjne odpowiada tytułowi, a także w dużym zakresie wypełnia lukę w opracowaniach konserwatorskich, dotyczącą analitycznego spojrzenia na prace wybranych żyjących artystów oraz, w tym kontekście roli konserwatora i restauratora dzieł sztuki . Praca została zbudowana wokół sztuki współczesnej prezentowanej na kolejnych wystawach CSW w Toruniu, w których autor aktywnie uczestniczy od 2008 roku, jako konserwator dzieł sztuki. Jednakże to wystawa pt *Statek Kosmiczny Ziemia* realizowana w CSW w 2010 roku postawiła przed dr Wachowiakiem podstawowe pytanie dotyczące rozgraniczenia co jest jeszcze obszarem konserwatora, a co artyści, twórcy dzieła oraz wpływu woli autora dzieła na proces konserwacji. Jak sam podkreśla, to te iluzoryczne przestrzenie tworzone przez artystę, w których umieszcza układy coraz bardziej wyabstrahowanych form i barwnych znaków stały się poważnym problemem badawczym, konserwatorsko-wykonawczym oraz rekonstrukcyjnym zagubionych elementów.

Autor rozprawy uczestniczy w kolejnych wystawach, jako konserwator dzieł sztuki, opiekun prezentowanych dzieł. Podjęty temat pracy habilitacyjnej był inspirowany doświadczeniem i trudnymi do rozwiązania problemami dotyczącymi opieki i konserwacji kolejnych ekspozycji, czy wydarzeń artystycznych.

Praca habilitacyjna składa się z dwóch tomów wydruku komputerowego opracowania: pt. *Konserwacja i rekonstrukcja wybranych dzieł eksponowanych w Centrum Sztuki Współczesnej „ Znaki Czasu” w Toruniu na wystawach w latach 2009 – 2018 jako przykłady nietypowych ingerencji konserwatorskich w obiekty sztuki współczesnej żyjących artystów, wprowadzające nowe konteksty praktyki i etyki konserwatorskiej* liczącej 128 stron ; wydruku pt. *Dokumentacja badawcza i fotograficzna dzieła habilitacyjnego* , liczącego 258 stron, zawierającego 341 fotografii barwnych i 43 ilustracji dokumentujących przeprowadzone badania i zbiegi. Wymienione opracowania uzupełnia katalog autorstwa Mirosława Wachowiaka pt. *Ingerencje konserwatorskie w dzieła artystów żyjących. Nowe konteksty praktyki i etyki konserwatorski* z 2018 roku wyd. CSW Znaki Czasu w Toruniu, ISBN (948-83-62881-95-6) liczący 81 stron. Katalog jest podsumowaniem zorganizowanej w przestrzeni Labsen Centrum Sztuki Współczesnej wystawy Mirosława Wachowiaka pt. *Conservation and artistic transgressions*

Wystawa była poświęcona upublicznieniu dzieła habilitacyjnego, prezentowała 28 posterów dokumentujących badania konserwatorskie dzieł artystów wystawianych w CSW w przeciągu ostatniej dekady.

W pierwszym tomie dysertacji Autor już na wstępie ukazuje teoretyczny i praktyczny cel pracy. Wprowadza w historycznie ujęte zagadnienia teorii konserwacji. W chronologicznym ujęciu przywołuje wybitnych teoretyków konserwacji, odwołuje się do podstawowych dokumentów związanych z ochroną zabytków oraz ochroną dziedzictwa w szerokim tego słowa znaczeniu, przy równoczesnym ukazaniu kierunku rozwoju obecnych teoretycznych rozważań. Przybliży nowatorskiego spojrzenia na współczesną sztukę konserwacji

i proponowane aktualnie modele teoretycznego rozumienia autentyczności oraz integralności dzieła, równocześnie wskazuje kierunek rozwoju myśli konserwatorskiej. Rozdziały od 1 do 9 poświęcone są kolejnym działaniom konserwatorskim związanym z dziełami wybranych artystów. Wymienione rozdziały w odniesieniu do poszczególnych twórców ukazują całą złożoność roli konserwatora w ratowaniu czy opiece nad pracami żyjących autorów, zwłaszcza interakcji z artystą twórcą dzieła. Ukazuje rangę komunikacji i jak również performatywne i konceptualne działania konserwatora. W opracowane zagadnienia, poza opisem ingerencji konserwatora, włącza zagadnienia bezpiecznego transportu i ekspozycji nietypowych dzieł sztuki współczesnej. Teoretyczne odniesienia do analiz badawczych konkretnych obiektów i poszczególnych ingerencji konserwatorskich zaprezentowane w podsumowaniu zamykają pracę. Tom II to ilustracja, a zarazem syntetyczna dokumentacja konserwatorska wykonanych interwencji autorskich i konserwatorskich oraz prac badawczych prezentowanych w kolejności omawianych zagadnień. Wymienię w telegraficznym skrócie wybrane przykłady. Są to interwencje autorskie i konserwatorskie w dzieła Davida Lyncha, rekonstrukcja konserwatorska pracy Tomasza Kowalskiego, czy częściowa Honzy Zamojskiego, Roberta Rumasa i Zbigniewa Libery wraz z propozycją konstrukcji bezpiecznego transportu dzieła tego ostatniego, konserwacja części instalacji Massimo Bartoliniego, ingerencje konserwatorskie w układ dynamiczny Xàrene Eskander oraz kolejna rekonstrukcja części instalacji Christiane Löhr, rekonstrukcja zagrzybionych części instalacji Patricka Tutofuoco oraz konserwacja w służbie performansu jako element akcji artystycznej grupy Azorro. To stosunkowo szerokie spektrum nietypowych problemów konserwatorskich w zderzeniu z artystą twórcą dzieła przy uwzględnieniu badania i praktycznych działań.

Praca, jak słusznie zauważa Autor nie wyczerpuje tematu, ale stanowi odniesienie do dalszych konserwatorskich poszukiwań czy rozwiązań i daje podstawę do szerszej dyskusji nad zjawiskiem jakim jest przestrzeń aktywności konserwatorskiej w przyszłości. Nie ulega wątpliwości, że sytuacja w jakiej znaleźli się konserwatorzy wzmaga konieczność ich twórczej aktywizacji.

Opracowania autora są także nowatorskie w skali konserwatorskich praktycznych dokonań, przykładowo opanowania nietypowych materiałów w zakresie zachowania i konserwacji zjawisk artystycznych ostatniego półwiecza. Pozytywnie oceniam wnikliwość autorskich analiz dzieł ukazanych w kontekście współpracy z ich twórcami wobec zadań konserwatorskich. Wachowiak udowodnia kolejny raz odpowiedzialną rolę konserwatora we współczesnym świecie sztuki, gdzie nie tylko rozległa wiedza konserwatorska, zdobyte umiejętności, praktyka ale także obszar doświadczeń artystycznych oraz refleksji intelektualnej decydują o zachowaniu dzieła sztuki.

Nie budzi wątpliwości fakt, że współczesne dzieła stały się ważnym problemem konserwatorskim i zarazem trudnym zagadnieniem etycznym. Sztuka nowoczesna, nietrwała, prowizoryczna, uzależniona od prezentacji, wystawiana na eksploatacyjne działania odbiorcy, nie rzadko zdematerializowana, nie gwarantuje trwałości obrazujących ją przedmiotów niejednokrotnie stanowi poważny problem dla twórców w kontekście trwałego zapisu czytaj trwania. Budulcem są najczęściej materiały eksperymentalne, celowo lub przypadkowo nietrwałe, kiepskiej jakości. Należy jednak mieć na uwadze co jest niezmiernie istotne dualny aspekt dzieła.

Nietrwałość, tymczasowość, ciągłe zaskakiwanie eksperymentami, odejście od tradycyjnych materiałów budujących dzieła sztuki w klasycznym pojęciu, wprowadza zamęt wkraczając w obszar konserwacji dzieł sztuki, wymagając zarazem szybkiej ingerencji konserwatorskiej.

Autor w znaczący sposób wpisuje się w rozwiązywanie tych zagadnień. W tym kontekście sugeruję Autorowi dotarcie do krakowskich ekspozycji z udziałem konserwatorów i inne opracowania naukowe, które w fundamentalnym stopniu dotyczą poruszanych zagadnień. Napomknę o wystawie w krakowskim BWA pt. *Endospory* ukazującej

sposoby trwania dzieł sztuki, których z pozoru nie da się kolekcjonować¹. Inna polecana, krakowska wystawa pt. *Naczynia połączone* eksponowana w Bunkrze Sztuki w 2015 roku, jako przykład ingerencji konserwatorskiej w prezentowane dzieła i interakcji z autorami dzieł². Z opracowań naukowych polecam opublikowaną pracę Kingi Olesiejuk pt. *Znaczenie przemijania. Wybrane zagadnienia konserwacji dzieł sztuki współczesnej na przykładzie instalacji Iliju Kabakowa „Szkoła nr 6”*³ oraz pracę doktorską tej samej autorki pt. *Konserwacja wobec „dematerializacji” dzieła sztuki. Materialny wymiar dematerializacji sztuki współczesnej*⁴, a także wydanie książkowe oparte na pracy doktorskiej Elżbiety Wysockiej pt. *Wirtualne Ciało sztuki*.⁵

Niniejsza uwaga nie umniejsza wartości recenzowanej pracy jest wyrazem troski o tak ważny kontakt i przelew informacji naukowej i artystycznej w obrębie polskich środowisk konserwatorskich oraz konieczności podejmowania w dyskursie krytyki konserwatorskiej zwłaszcza w wiodących tematach.

Na zakończenie nasuwa się refleksja. W aspekcie ontologicznym sztuka współczesna nie jest „aż tak nowa”. W naszej tradycji sztuka była zawsze rzeczywistością wirtualną, alternatywną wobec istniejącego świata, dlatego też, zagadnienie utrzymania świadectwa dzieł sztuki ostatniego półwiecza jest jednym ze znaczących czynników, przywracających humanistyczny aspekt rozważań nie tylko o materii obiektów konserwacji.

Podsumowując należy zaznaczyć, że dorobek naukowy, artystyczny i zawodowy dr Mirosława Wachowiaka jak i Jego dzieło oraz dysertacja habilitacyjna, przyczyniają się do rozwoju dyscypliny konserwacji i restauracji dzieł sztuki. Rozprawę habilitacyjną i dzieło oceniam pozytywnie, a jej Autor zasługuje na stopień doktora habilitowanego.

Kraków 18. 06. 2019 roku

prof. Grażyna Korpala

¹ Anna Lebenstein, Kinga Olesiejuk, *Endospory*, katalog wystawy BWA, Kraków 2016. Kuratorki wystawy Anna Lebenstein, Kinga Olesiejuk - kuratorka i konserwator dzieł sztuki. Znaczenie i konteksty wystawy ujęte metaforą „endospory” zwracają uwagę na formy dzieł sztuki, które nie muszą żyć w rzeczywistym świecie. „Endospory” mieszczą w sobie materiały, które pierwotnie nie przynależą do dzieł sztuki ale gromadzą się wokół nich przeżyciami i czynnościami.

² Anna Lebensztejn, Kinga Olesiejuk, *Naczynia połączone*, katalog wystawy, kuratorki Anna Lebensztejn, Kinga Olesiejuk także konserwator ds. BWA Kraków 2015 r. Naczynia połączone rozwijają się wokół obiektów instalacji skonstruowanych na zasadzie postępujących przemian lub serii zdarzeń, funkcjonują na granicy pomiędzy materialnym, a niematerialnym wymiarem sztuki. Płaszczyzna conceptualna ustala reguły rządzące ich istnieniem i ma dla nich równie duże znaczenie co dająca im wyraz warstwa fizyczna.

³ Kinga Olesiejuk, *Znaczenie przemijania. Wybrane zagadnienia konserwacji dzieł sztuki współczesnej na przykładzie instalacji Iliju Kabakowa „Szkoła nr 6”*, Universitas, 2010. Konsultacje z Kabakowem i akceptacja przez artystę koncepcji konserwarki pozwolił na konserwację i restaurację instalacji będącej własnością muzeum sztuki współczesnej Chinata Foundation w Marfie w Teksasie.

⁴ Kinga Olesiejuk, *Konserwacja wobec dematerializacji dzieł sztuki. Materialny wymiar dematerializacji sztuki współczesnej*. Promotor Grażyna Korpala WKiRDS ASP Kraków 2017. Praca dostępna w Archiwum Wydziału ul. Lea 27/29 oraz w BWA Kraków. Autorka w pracy stawia fundamentalne pytanie nie tyle dotyczące metod zachowania materiałów, ale tego co z dzieła należy zachować.

⁵ Elżbieta Wysocka, *Wirtualne ciało sztuki. Ochrona i udostępnianie dzieł audiowizualnych*, NCK Warszawa 2013 Pokazania przełomu w postrzeganiu istoty dzieła sztuki w kontekście jego materii, a także tego co jest przedmiotem pracy konserwatora i kuratora.